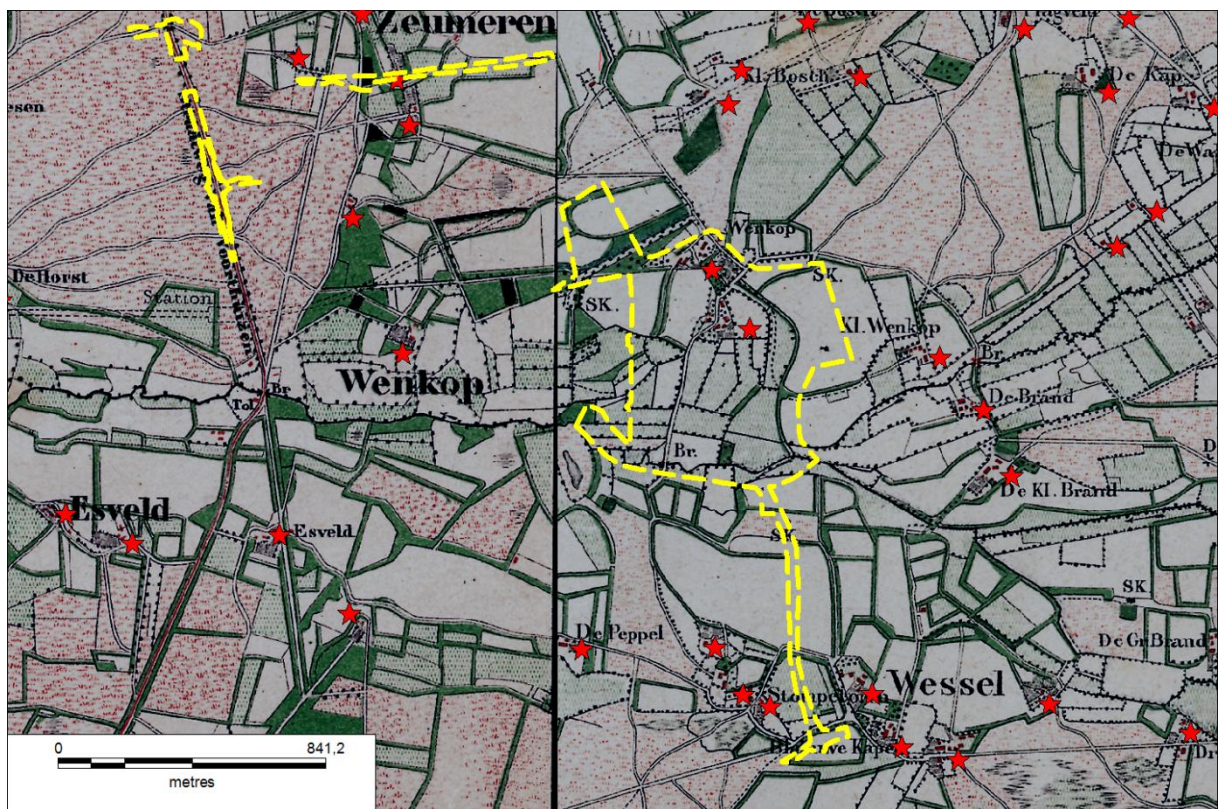

Harselaar zuid: een historisch geografische verkenning.

Colofon

P. A.C. Schut (senior regioarcheoloog)

Regio FoodValley

21 oktober 2013

Afbeelding voorkant: Het plangebied (geel) en de historische erven (1832) geprojecteerd op de Bonnekaart van 1870.

Inhoud

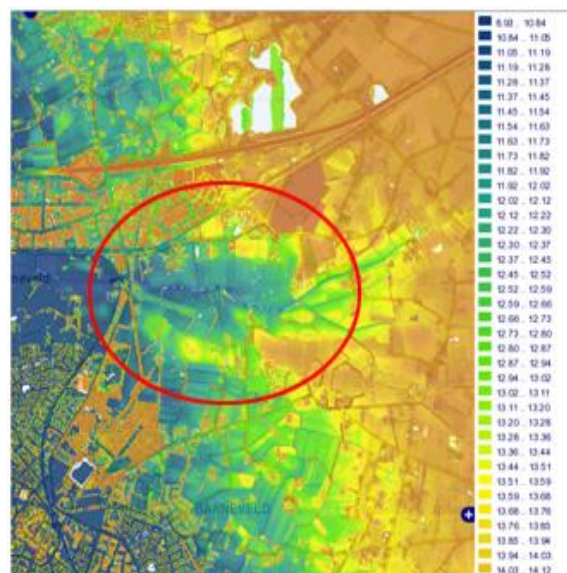
Inleiding	6
Het landschap bepaalt het gebruik	6
Vroegste bewoning	7
Het huidige landschap: in duizend jaar organisch gegroeid	9
Tweede Wereldoorlog.....	14
Waardering van het landschap.....	15
Consequenties van het plan voor het (historisch) landschap	17
Literatuur	19

Inleiding

In deze notitie wordt een overzicht gegeven van het ontstaan van het huidige landschap, de vroegste bewoning en de geschiedenis van het huidige landschap. Tevens wordt aangegeven hoe het tegenwoordige landschap wordt gewaardeerd en hoe dit zich verhoudt tot de toekomstige plannen.

Het landschap bepaalt het gebruik

Om te kunnen begrijpen hoe de mens het gebied dat tegenwoordig wordt aangeduid als Harselaar zuid heeft gebruikt en ingericht is het van belang om kort stil te staan bij de ontstaansgeschiedenis. De Gelderse Vallei ligt in een voormalig gletsjerdal waar een tot 200 meter dikke gletsjertong 200.000 jaar geleden (Eemien) de bodem tot op grote diepte open reet en de grond naar weerszijden opstuwde waardoor de karakteristieke stuwwallen van de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug ontstonden. Langzamerhand werd dit tot 100 meter diepe dal opgevuld met zeeafzettingen, veen en zand. De hoofdlijnen van het huidige landschap ontstonden ongeveer 14.000 jaar geleden toen Arctische stormen zand meevoerde en in de vorm van dekzandruggen afzetten. Zo ontstonden ook de dekzandruggen die te vinden zijn aan weerszijden van de Esvelderbeek. Het zand uit het dal werd door de wind verplaatst naar weerszijden van het dal dat zijn bron vindt bij de Houtbeek bij Stroe. Uit deze periode is daar een kampement van jagers/verzamelaars (ook wel rendierjagers genoemd) opgegraven. Deze hogere ruggen waren van oudsher geschikt voor bewoning in het verder natte vlakke landschap. Op afbeelding 1 is de ligging van het dal (blauw) en de flankerende 2,5 m hoger liggende dekzandruggen (geel tot bruin) goed herkenbaar. Bovendien zijn de landschappelijke reliëf verschillen in het gebied goed te zien

Afb.1 Uitsnede uit het Actueel Hoogtebestand Nederland (bron: ahn.nl)

Op de geomorfologische kaart (kaartblad 32) wordt het gebied aangeduid als een gebied met dekzandwelingen doorsneden door een beekdal. De bodemkaart laat meer differentiatie zien. De hoogste delen (grondwatertrap (gwt) VII) zijn veelal afgedekt door een esdek (enkeerbodems), terwijl de lagere delen uit veldpodzolen (gwt V en VI) bestaan. De opvallende knik in de

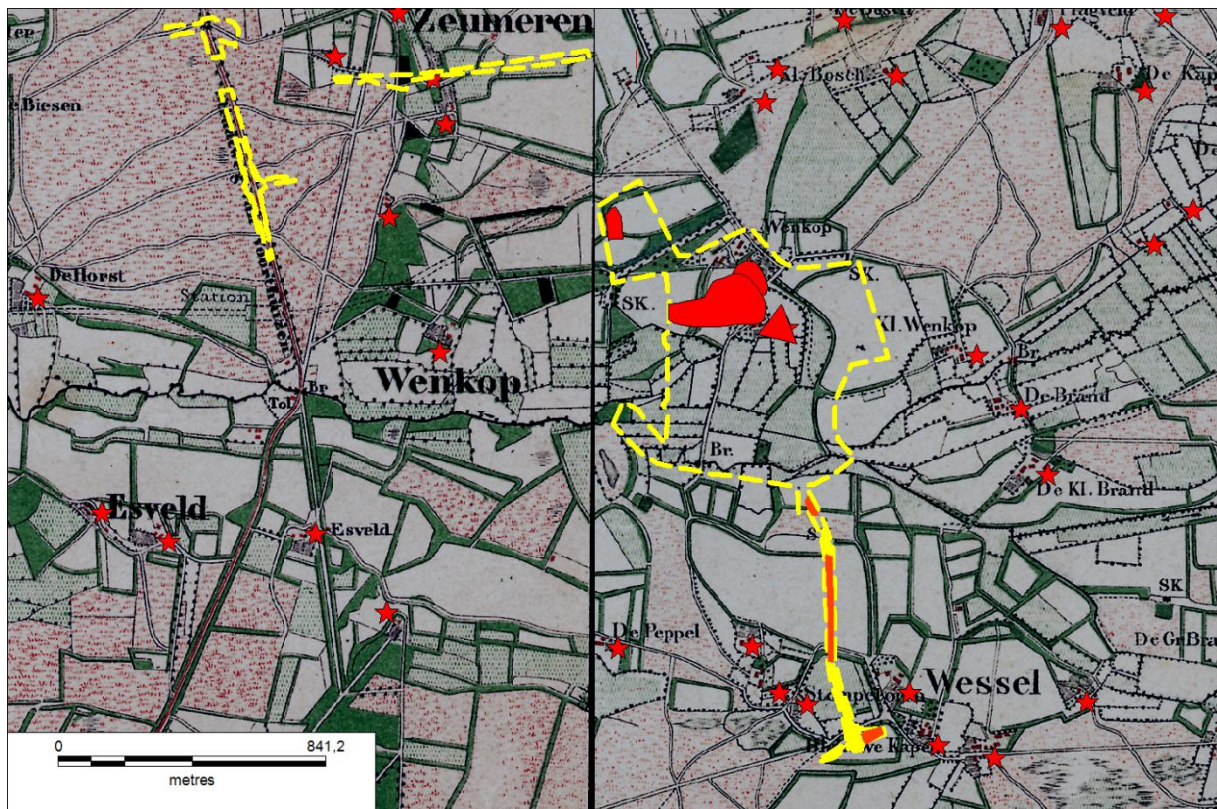
Wencopperweg valt samen met een enigszins slingerende depressie in het reliëf waar de weg is gesitueerd. Het grotendeels vergraven beekdal bevat vlakvaaggronden (gwt IV-V). De waterhuishouding in het gebied is in de loop van de tijd drastisch gewijzigd als gevolg van de ontginningen. Oorspronkelijk was het grotendeels een erg nat gebied waar alleen op de hoger gelegen delen bewoning mogelijk was. Illustratief is het vennetje dat bij boerderij Wencop is gelegen (zie afb.5). Als gevolg van de vele kleine dekzandruggen en het geringe verhang kon het kwelwater van de Veluwe moeilijk worden afgevoerd. De stijgende zeespiegel en de gevolgen daarvan voor de afwatering en grondwaterstand verergerden de situatie.

Vroegste bewoning

De jagers/verzamelaars die als eersten het gebied periodiek bezochten sloegen hun tijdelijke kampementen bij voorkeur op in de nabijheid van water en op de wat hogere gronden. Archeologisch onderzoek heeft tot nu toe, op een enkel stukje vuursteen na, geen aanwijzingen opgeleverd voor de aanwezigheid van deze vroege bewoners in Harselaar zuid.

Voor de eerste boeren gold in dit gebied een vergelijkbare voorkeur (afb. 2a en b). Zij bouwden hun boerderijen op de hogere gronden waar ook de akkers werden aangelegd. Het vee graasde in het natte beekdal of op de heide aan de noordzijde van het plangebied. Opgravingen hebben aangetoond dat in de Midden en Late IJzertijd de hogere ruggen intensief werden bewoond. Vermoedelijk bevonden zich hier een of twee gelijktijdige erven (afb. 2b). Wanneer na verloop van tijd de boerderij slecht werd, werd op korte afstand een nieuwe boerderij gebouwd. Bij de boerderij stonden een aantal spiekers voor de opslag van graan en soms een schuur. Op basis van een booronderzoek en proefsleuven is vastgesteld dat zich ook op andere plaatsen nederzettingsresten bevinden uit de IJzertijd en Middeleeuwen. De archeologische resten zijn deels dankzij de latere plaggenbemesting afgedekt en goed bewaard gebleven.

Na enkele generaties werd het gebied echter weer verlaten. Of dit het gevolg is van verdere vernatting of dat het te maken heeft met onrust ten noorden van de Rijn als gevolg van de komst van de Romeinen of door uitputting van de bodem, is onduidelijk. De natuur kreeg in ieder geval weer vrij spel en de aanwezigheid van de vroege bewoners was na enige tijd niet of nauwelijks meer zichtbaar in het gebied. Alleen de nieuwe vegetatie, heide, herinnerde aan de aanwezigheid van de voormalige akkers. In de literatuurlijst zijn de relevante onderzoeksrapporten opgenomen.

Afb. 2a De archeologische vindplaatsen (rood) en de middelhoge (geel) en hoge (bruin) archeologische verwachtingswaarde.

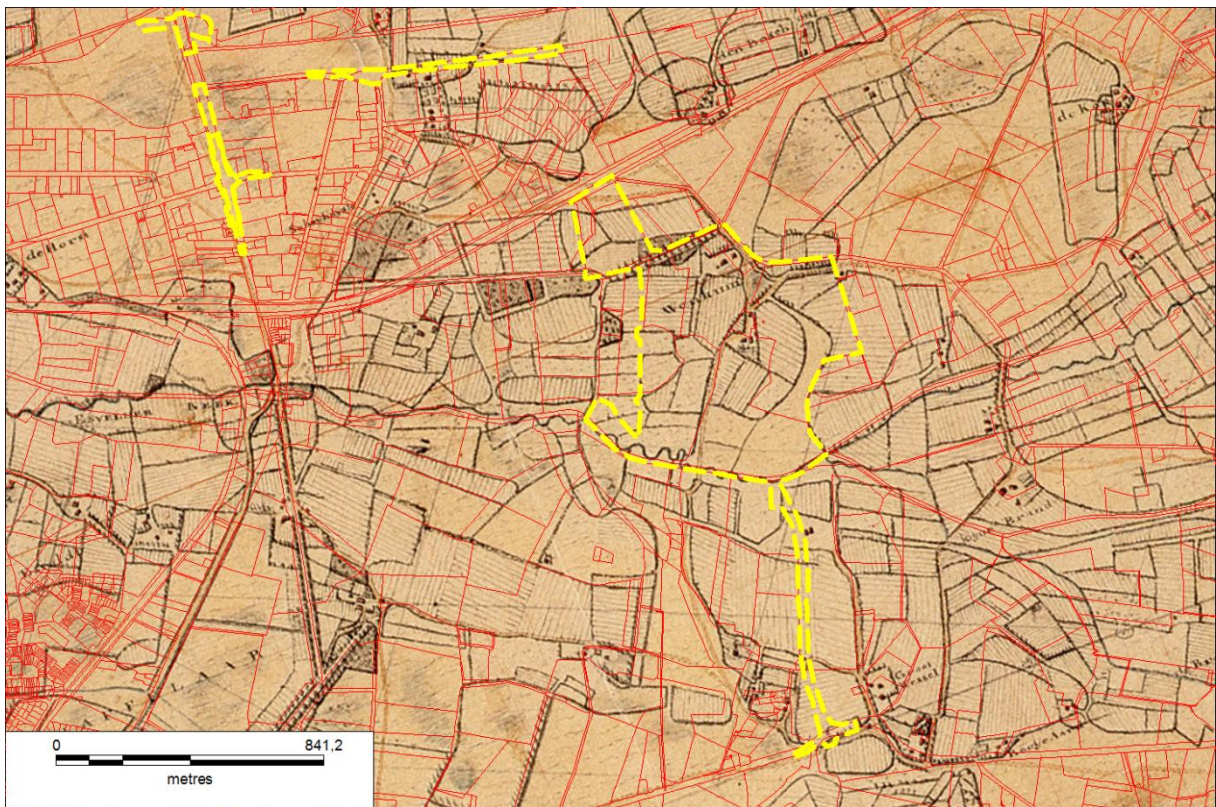

Afb. 2b Harselaar zuid ten noorden van de Wencopperweg: de IJzertijdbewoning en erven boerderijen en spiekers (rood) en middeleeuwse erven (geel) geprojecteerd op het AHN. De begrenzing van de nederzettingen is eveneens in de betreffende kleuren weergegeven.

Het huidige landschap: in duizend jaar organisch gegroeid

Het gebied werd duizend jaar na het vertrek van de eerste landbouwers opnieuw ontgonnen, waarbij gebruik werd gemaakt van de mogelijkheden die de omgeving boden. Vanaf de tiende eeuw vonden vooral in de omgeving van Voorthuizen maar ook ten zuidoosten van Barneveld ontginningen plaats onder regie van Wichman van Elten en zijn dochter Adela. In het begin van de elfde eeuw werd dit overgenomen door de Kelnarij in Putten en de Kemna in Appel. Het waren de hoven die hoorden bij de kloosters van respectievelijk Paderborn en Elten. Deze kloosters zorgden ervoor dat het gebied geleidelijk steeds verder werd ontgonnen. Er zijn echter geen aanwijzingen dat ook Harselaar zuid in deze periode is ontgonnen.

Waarschijnlijk hoorde Harselaar zuid bij het Garderbroek waar de graaf van Gelre in de twaalfde eeuw tijszen en novaaltien heeft verkregen. De laatste genoemde tienden staan in direct verband met de nieuwe ontginningen. Daarmee werd de aanzet gegeven tot de ontginning van dit onontgonnen gebied. In 1326 wordt voor het eerst melding gemaakt van het wildforstergoed Wendinchem (Wedichem) of Wenkum (Wencop). De leenman die dit goed in leen had van de graaf van Gelre was een beambte van de wildban (in totaal waren 12 wildforsters op de Veluwe aangesteld), oorspronkelijk was ook het jagersambt aan dit leen verbonden. Zij moesten onder andere tijdens de jacht van de graaf met een kar volgen om het geschoten wild naar een door de graaf aangewezen locatie te brengen.

Afb.3 Uitsnede van kaartblad 11 van M.J. De Man uit 1805-1812 met in rood de huidige topografie weergegeven.¹

¹ Bij de projectie van de huidige topografie op historisch kaartmateriaal kunnen in beperkte mate afwijkingen ontstaan.

Een interessante vraag is welke vorm de genoemde erven hadden. Was het een boerderij van waaruit de wildforster het gebied beheerde of moeten we misschien denken aan een kleine woontoren zoals die in Groesbeek is gevonden en in het bij Berg en Dal gelegen Watermeerwijk wordt verondersteld.² Van Veldhuizen heeft de bewonersgeschiedenis van de verschillende erven proberen te reconstrueren,³ waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen een oostelijk en westelijk leengoed.⁴

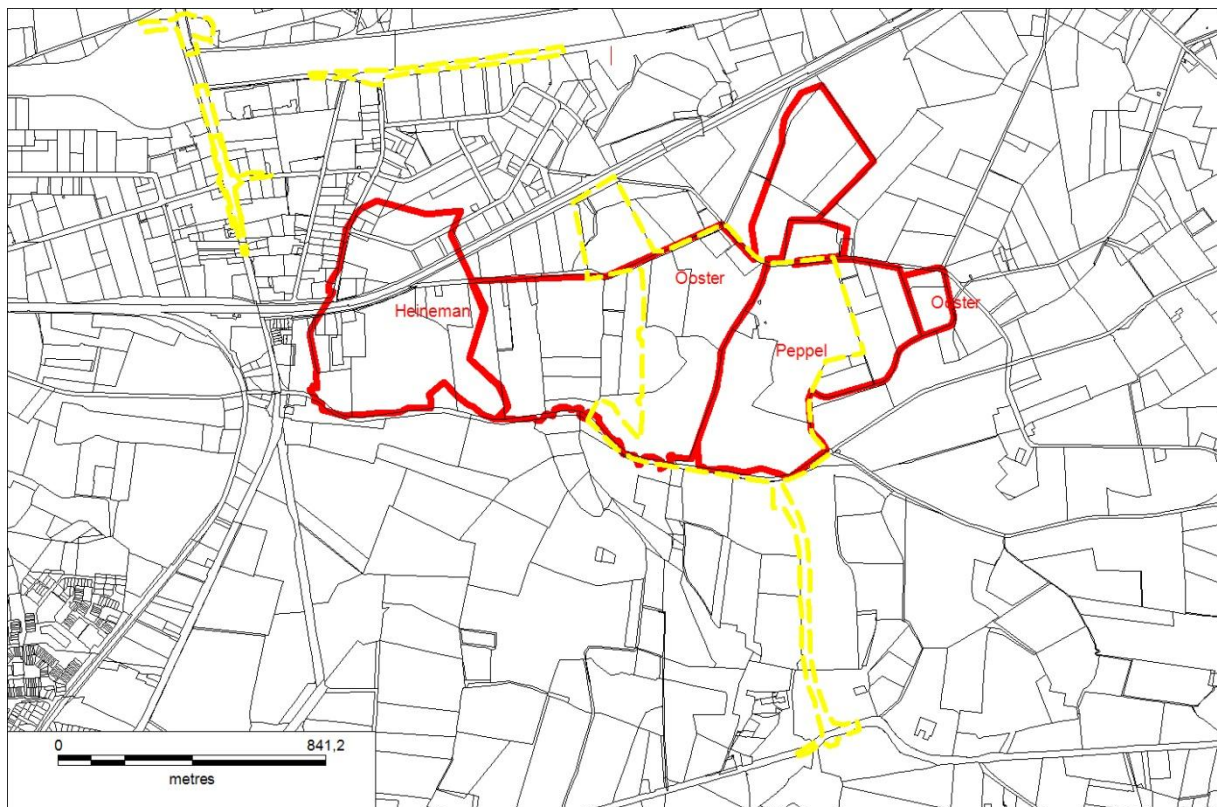
De kaart van de Man uit 1805-1812 geeft een goed beeld van Harselaar zuid zoals het er 200 jaar geleden uitzag. In het westen ligt het erf Bekelaar (eigenaar Heineman), terwijl aan de oostzijde de boerderij Wenkum (eigenaar Ooster) ligt evenals een naamloze boerderij (eigenaar Peppel) (afb. 3 en 4). Het huidige plangebied ligt hoofdzakelijk op de bezittingen van de laatste twee erven. Vooral op de hogere gronden (dekzandruggen) in de nabijheid van de erven zijn akkers te zien, terwijl de graslanden op enige afstand langs de beek lagen (weidegrond). Op de heide werden plaggen gestoken om gemengd met de (schapen)mest de grond op de akkers te verbeteren. Door plaggenbemesting zijn de akkers in de afgelopen 500 jaar als het ware gegroeid, waardoor de herkenbaarheid van deze oude akkers in het landschap groot is. Een bijkomend voordeel van deze nieuwe bodems is dat deze de eventueel onderliggende archeologische resten beschermen tegen de invloed van ploegen.

De kadastrale minuut van 1832 geeft een nauwkeuriger beeld. Het erf Bekelaar bestond uit een boerderij met een schuur en twee hooibergen, terwijl het erf Wencop een boerderij, schuur, drie hooibergen en aan de overzijde van de weg een schaapskooi omvatte. Het zuidelijk daarvan gelegen erf omvatte dezelfde elementen. De landerijen vormden min of meer aaneengesloten bezittingen rondom de boerderijen. Het betreft waarschijnlijk zogenaamde kamptonginningen waarbij de nieuwe ontginningen te midden van woeste gronden omringd werden door wallen. De houtwallen rond de verschillende percelen herinneren hieraan (afb. 5). De schapenteelt op de heide zal met name vanaf de zestiende eeuw een belangrijk onderdeel hebben gevormd van het boerenbedrijf. Op het eind van de negentiende eeuwette deze activiteit aan belang in door goedkope import uit het buitenland.

² Mooren 2006 & Schut 2006.

³ Kroes 1985; Van Veldhuizen 2007; de Jonge 1990.

⁴ De toewijzing van namen aan boerderijen is niet altijd zeker. Ook over de exacte locatie van de erven in de loopt van de tijd bestaat enige onzekerheid.

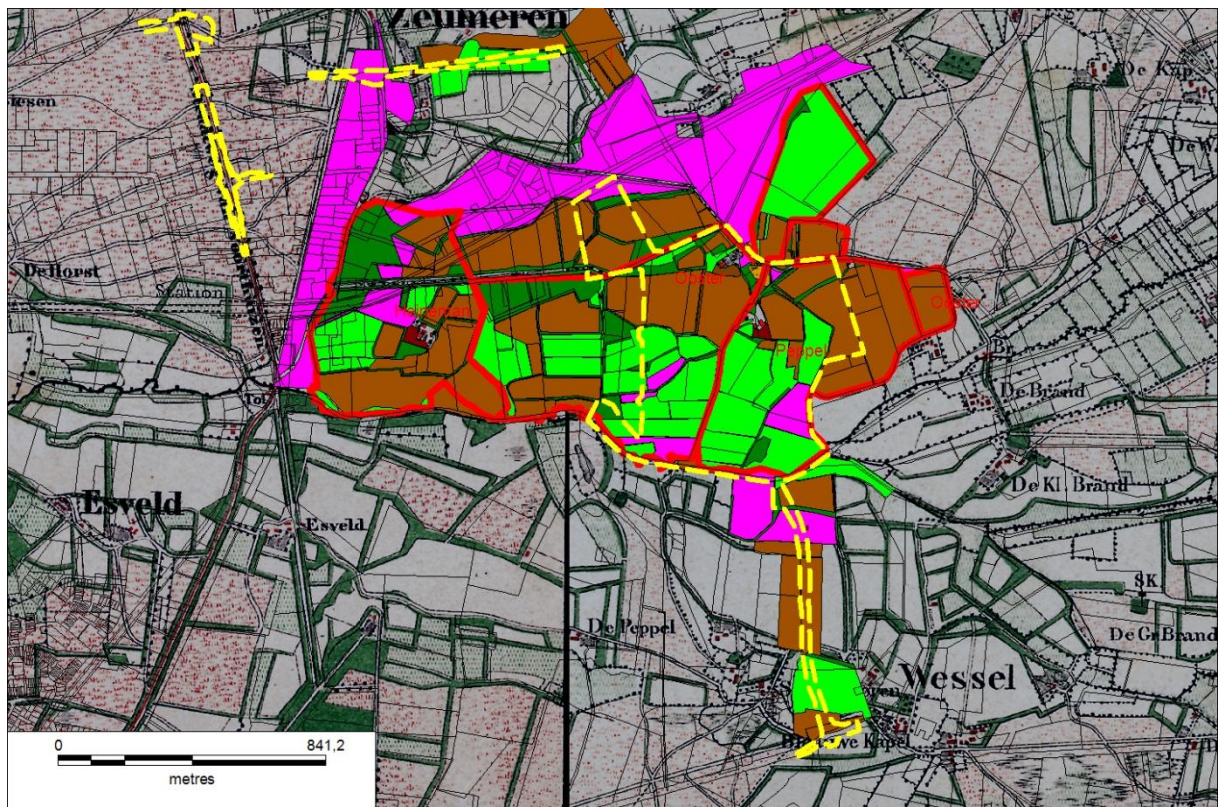

Afb.4 De begrenzingen van de drie belangrijkste erven (de namen van de eigenaren in 1832 staan in rood vermeld). De overige percelen behoorden aan verschillende eigenaren waaronder de heide die in bezit was van het Maalschap van Garderen en Voorthuizen. In geel is het plangebied weergegeven.

Ongeveer tegelijkertijd kwam bovendien het gebruik van kunstmest op, waardoor de arbeidsintensieve mestbehandeling niet meer nodig was. Het illustreert de voortdurende veranderingen in bedrijfsvoering, wat wederom van invloed was op de inrichting van het landschap (o.a. het verdwijnen van de heide en schaapskooien).

Enkele opvallende details betreffen de aanwezigheid van een moeras bij Wencop, waarvan beide erven een deel in hun bezit hebben. Het onderstreept het plaatselijk natte karakter van het gebied. Het hakhout bestaat in 1832 uit diverse soorten bomen. Zo worden hakhout, dennenbos, opgaande bomen en een elzenbos apart vermeld.

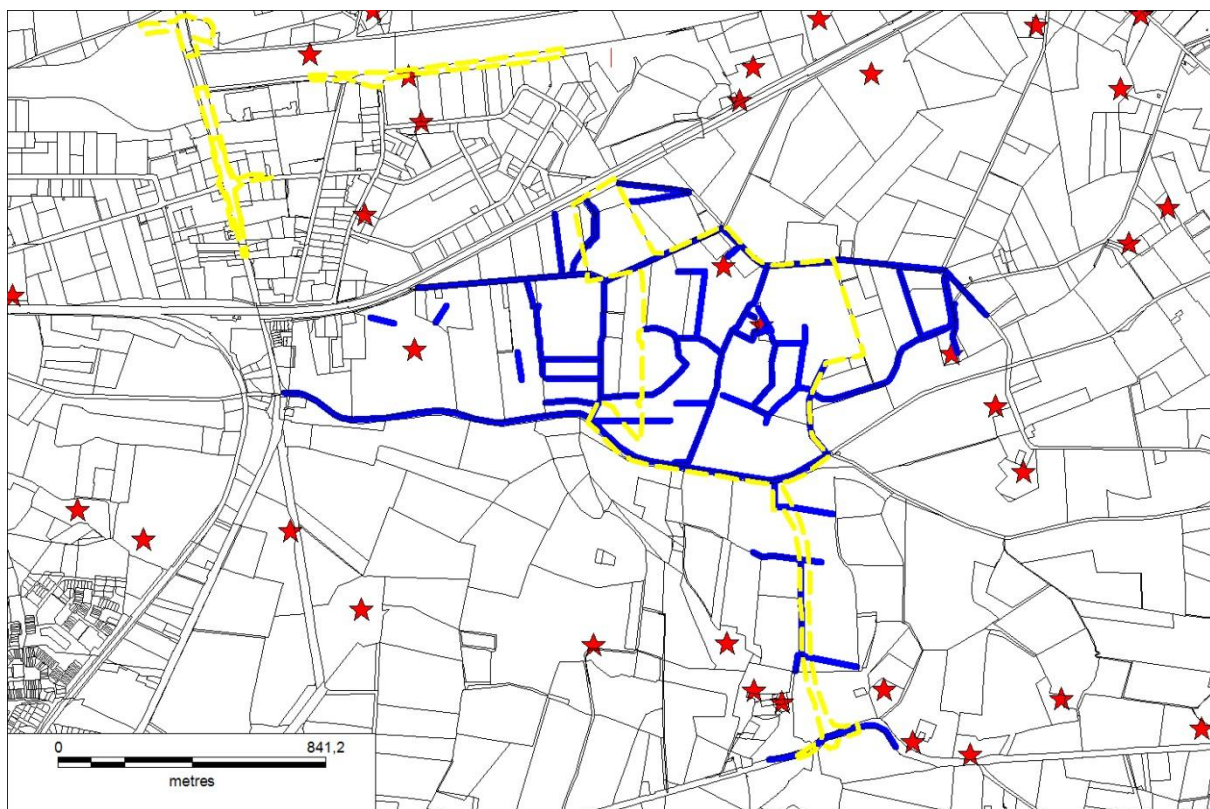
Het bodemgebruik van de percelen ter hoogte van de nieuw geplande ontluittingswegen is alleen voor de betrokken percelen weergegeven. Het sluit aan bij het kampenlandschap zoals dat ook in het centrale deel voorkomt. De boerderij die mogelijk bekend stond onder de naam Beertjeshoek en waarvan Hendrik Schut in 1832 eigenaar, was is inmiddels onder het industrieterrein verdwenen.

Afb.5 Het bodemgebruik in 1832 geprojecteerd op de 1870 kaart (paars= heide; bruin= akker; donkerbruin=tuin; lichtgroen grasland; donkergroen = hakhout; rood is bebouwing). De verschillende bezittingen zijn met rode lijnen aangegeven.

Structuurgevend voor het gebied waren de Esvelderbeek en de Wencopperweg. Tot ver in de twintigste eeuw blijft het gebied nagenoeg onveranderd. Enkele noordzuid gerichte sloten vormden de basis voor de afwatering op de Esvelderbeek, terwijl kleinere tussenliggende verbindingsloten het netwerk compleet maakten. Langs de westrand verscheen in 1902 de spoorverbinding van Ede naar Nijkerk die echter al in 1937 werd opgeheven. Aan de noordzijde werd in dezelfde tijd de spoorlijn Apeldoorn Amersfoort aangelegd. Voor 1931 verdween de meer dan 100 jaar oude schaapskooi die net ten zuiden van de merkwaardige knik in de Wencopperweg stond (afb. 11-13).

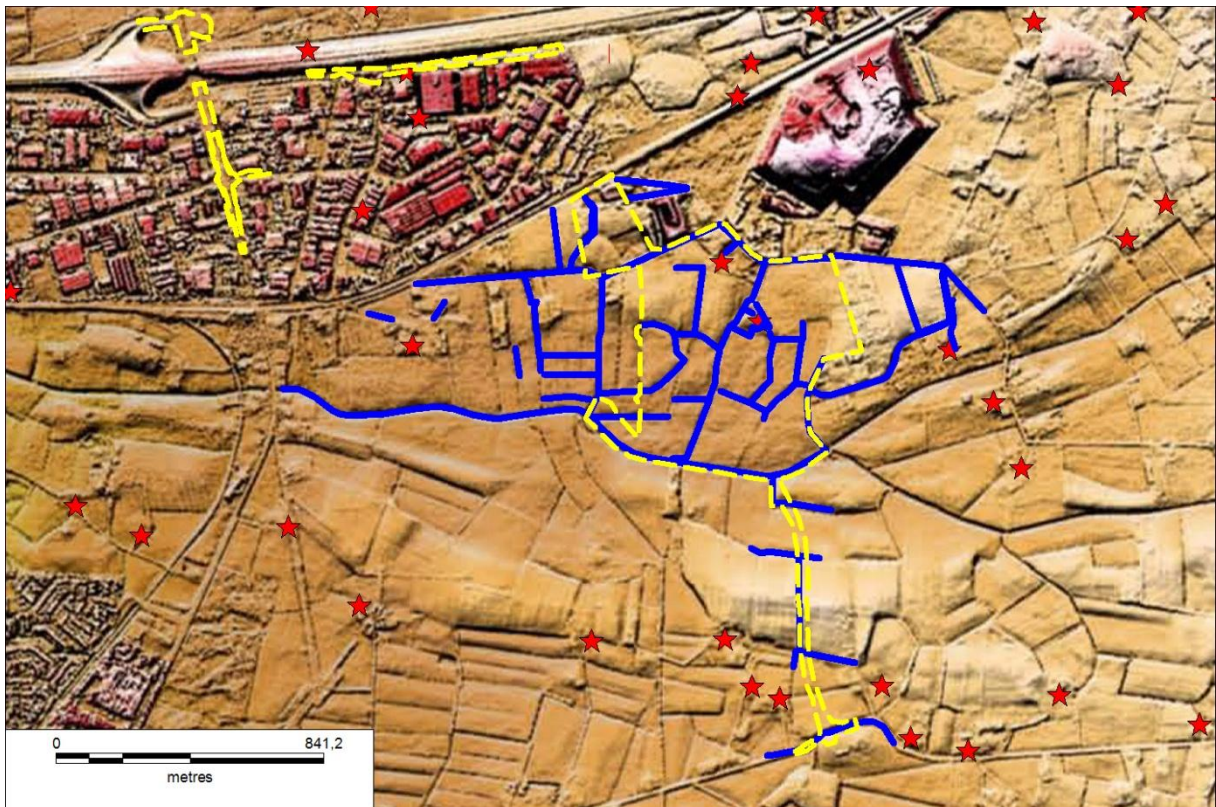
In de tweede helft van de twintigste eeuw veranderde een deel van de verkaveling als gevolg van gewijzigde eigendomsgrenzen en het gebruik van het gebied. Enkele grillig gevormde percelen direct ten zuiden van de boerderij van Peppel hangen mogelijk samen met de ontginning van deze strook voor een specifiek gebruik. Ook de vele houtwallen verdwijnen langzamerhand, waardoor het gebied een opener karakter krijgt. Alleen langs de Wencopperweg en de Esvelderbeek bleven de bomen deels behouden.

Afb.6 De erven (rood) met perceelsgrenzen (blauw) uit 1832 die bewaard zijn gebleven.

Op afb. 6 staan in blauw de perceelsgrenzen aangegeven die zowel op de kaart van 1832 alsook op die van 2011 voorkomen, waarbij opgemerkt wordt dat de loop van de Esvelderbeek is veranderd. Vooral de westelijke helft van het onderzoeksgebied evenals een zone langs de beek en het noordelijke deel zijn sindsdien sterk veranderd. Alleen het centrale gebied kent nog een aantal overeenkomsten. Als gevolg van de vuilstort van Vink kreeg het gebied ten noorden van de Wencopperweg een ander aanzien. Binnen het plangebied is de oorspronkelijke verkaveling grotendeels bewaard gebleven. Wel werd de voorheen sterk meanderende beek in deze periode recht getrokken.

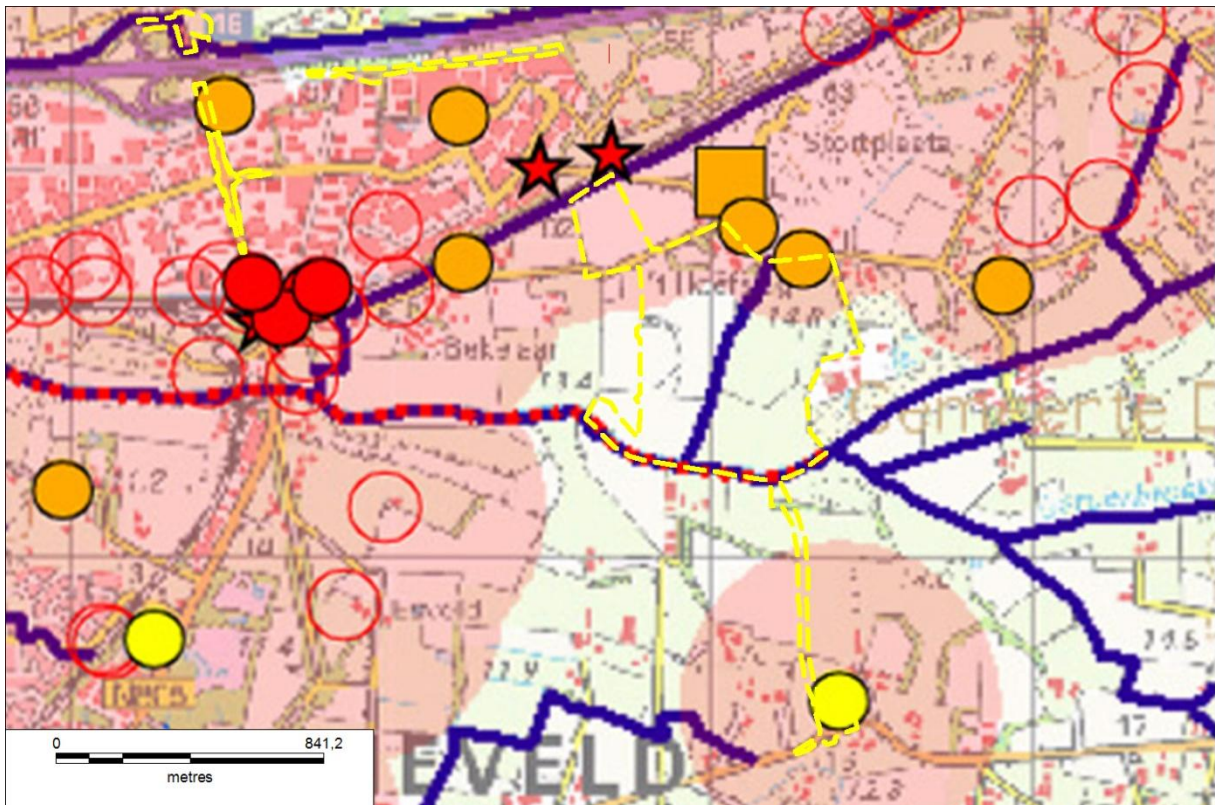
De projectie op het AHN (afb.7) laat zien dat een deel van de soms grillige begrenzingsen gerelateerd is aan de geomorfologie van het gebied. Deze heeft deels de ontginningrichting beïnvloed. De akkers zijn in beperkte mate opgehoogd door middel van plaggenbemesting, waardoor de hogere enkeerdbodems zijn ontstaan en de wat dunnere laarpodzolen (niet op de bodemkaart aangegeven). Mogelijk dat met name deze laatste zijn ontstaan om de natte grond te verbeteren. Waar mogelijk is daarbij gebruik gemaakt van kleine dekzandkopjes die hier oorspronkelijk voorkwamen.

Afb.7 De relictten van kadastrale grenzen uit 1832 geprojecteerd op het Actueel Hoogtebestand Nederland.

Tweede Wereldoorlog

De ligging langs de spoorlijn en de opmars van de geallieerden hebben ook in dit gebied niet zichtbare sporen nagelaten. Uit een inventarisatie in opdracht van het Waterschap blijkt dat de spoorlijn regelmatig het doel vormde voor geallieerde bommenwerpers. Diverse geruimde bommen en bomkraters wijzen hierop. Vanaf onder andere de Wencopperweg werden de Duitsers in Voorthuizen door oprukkende geallieerden onder vuur genomen. Ook bevond zich aan de noordzijde van de Wencopperweg net buiten het plangebied een stelling.

Afb.8 Detail van bekende locaties van bombardementen (cirkels) en stelling (vierkant) (bron: Reinders 2011)

Waardering van het landschap

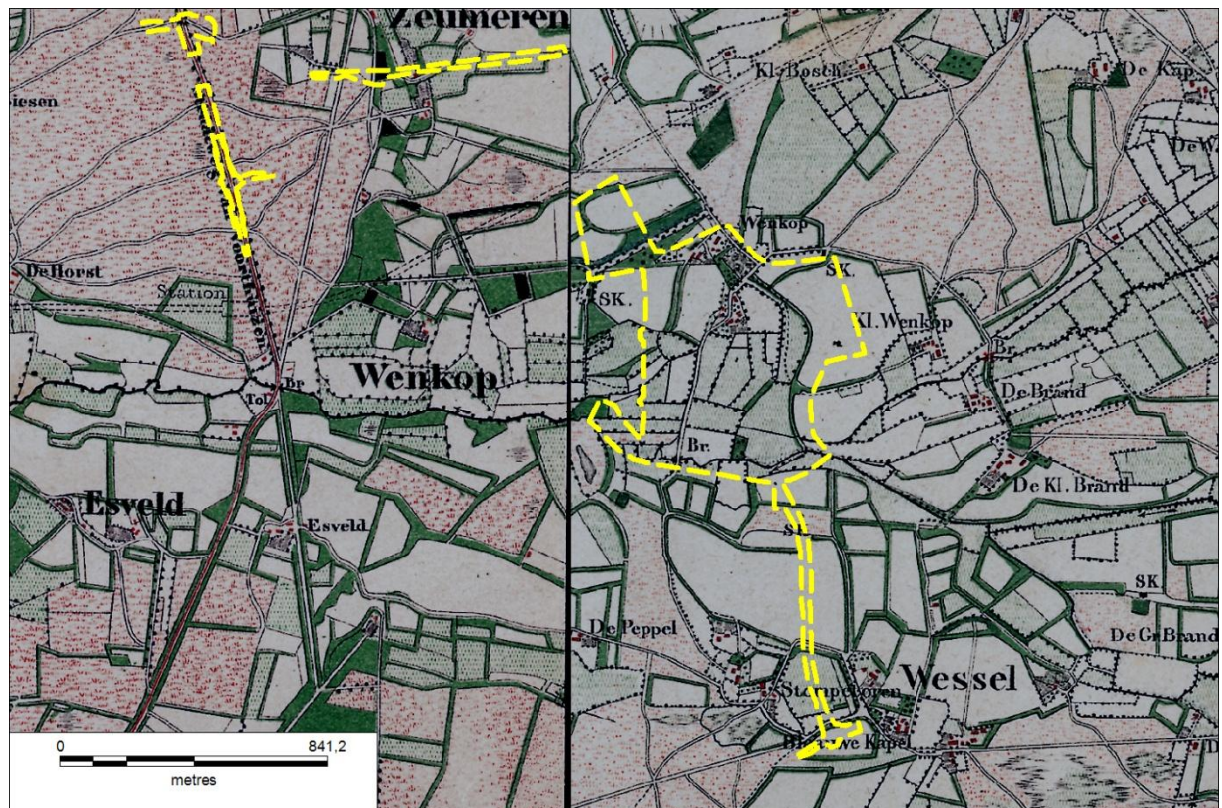
De archeologische resten uit de IJzertijd zijn in het verleden door de toenmalige ROB (nu RCE) aangemerkt als zijnde van nationaal belang. Indertijd is een wetenschappelijk kader geschreven dat tot doel had om sturing te geven aan het onderzoek (Groenewoudt & van Doesburg 2004). Als gevolg van de wijziging van de Monumentenwet waarbij de verantwoordelijkheid voor het erfgoed bij de gemeenten is neergelegd, is de rol van de RCE veranderd. De RCE heeft aangeboden om de gemeente te adviseren ten aanzien van toekomstig onderzoek. Inmiddels is voor een groot deel van het plangebied het archeologische vooronderzoek afgerond.

Op de landschappenkaart (afb. 9) van de provincie Gelderland (Histland 2005) wordt het plangebied als volgt beoordeeld:

- Het gebied aan weerszijden van de Wencopperweg is van landschappelijke waarde met een 1 als waardering (op een schaal van 3). Binnen deze zone ligt ook een deel van de noordelijke ontsluitingsweg. Deze kent voor het grootste deel een waarde 0 vanwege de reeds gerealiseerde bebouwing.
- Het gebied langs de Esvelderbeek, inclusief een bredere zone die globaal overeenkomt met de zuidelijke helft van de voormalige erven van Ooster en Peppel, heeft een waarde 3 dat wil zeggen dat dit deel een zeer hoge landschappelijke waarde heeft.
- De zuidelijke ontsluitingsweg ligt in een gebied met waarde 2 dwz in een gebied met hoge landschappelijke waarde.

Bij deze waardering moet opgemerkt worden dat deze is gebaseerd op een cartografische vergelijking. Met name voor het gebied met een zeer hoge landschappelijke waarde geldt dat, met uitzondering van de bomen langs de Esvelderbeek, het verticale element grotendeels is verdwenen (afb.10). Ook is de voorheen meanderende beek enkele decennia geleden recht

getrokken. Daarentegen is de openheid van het beekdal bewaard gebleven evenals een aanzienlijk deel van de verkavelingstructuur. Binnen het huidige plangebied blijven de Wencopperweg en Esvelderbeek in aangepaste vorm als richtinggevende elementen gehandhaafd.

Afb.9 Uitsnede van Histland (bron: provincie Gelderland CHW).

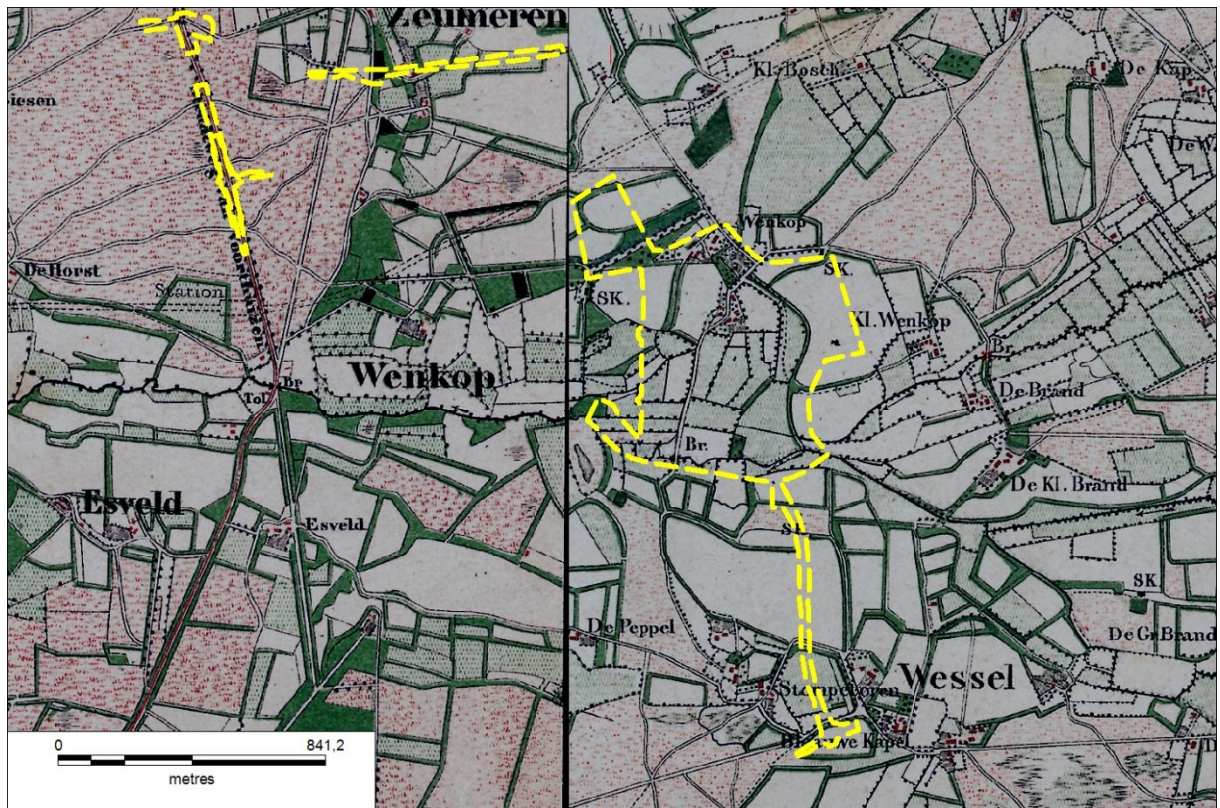

Afb.10 Luchtfoto van Harselaar zuid (bron: google)

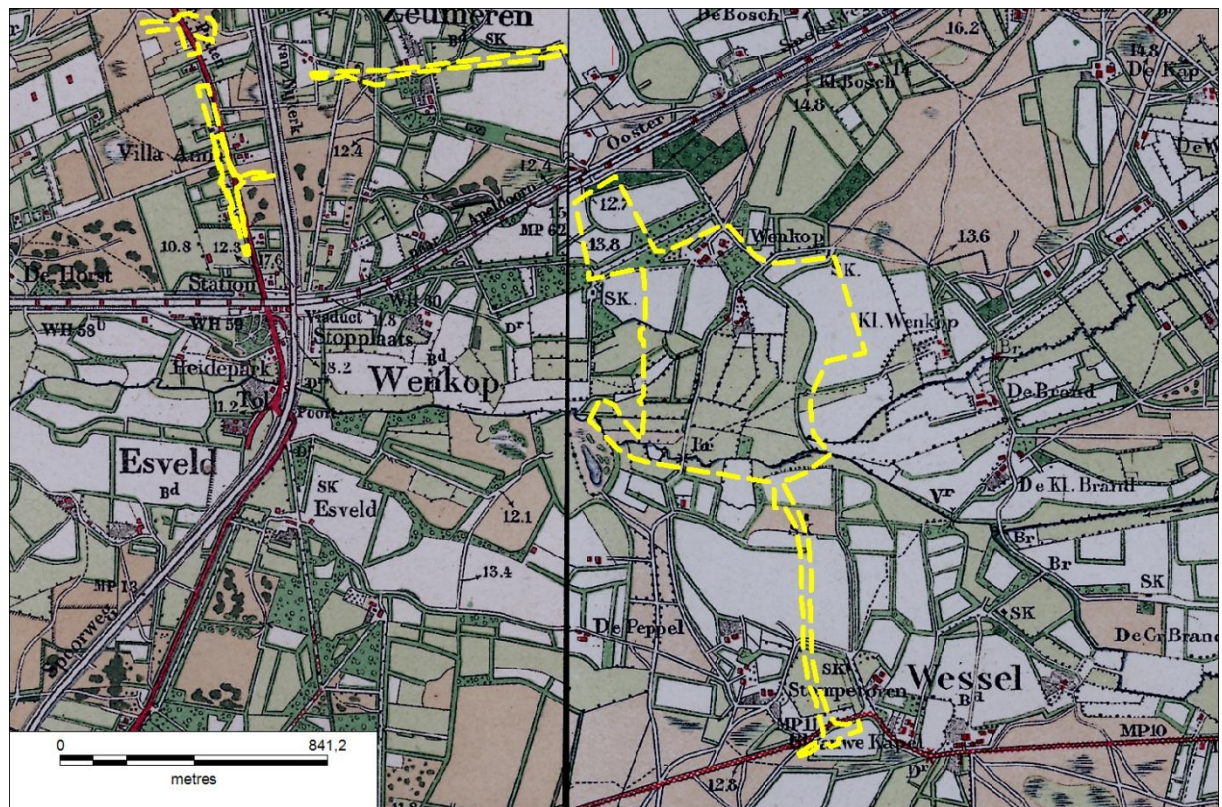
Consequenties van het plan voor het (historisch) landschap

Als gevolg van de ontwikkeling van het bedrijventerrein en de ontsluitingswegen zal de impact op het huidige landschap groot zijn. Daarbij moet echter worden bedacht dat de geschiedenis een opeenstapeling van, soms ingrijpende, veranderingen heeft laten zien. Door de nieuwe ontwikkelingen wordt een nieuwe dimensie aan het landschap toegevoegd, waarbij echter tegelijkertijd het organisch gegroeide historische landschap grotendeels zal verdwijnen. De Esvelderbeek zal als groenzone ook in de toekomst worden behouden, maar de huidige openheid van het gebied zal verdwijnen. Ook blijft de eeuwenoude Wencopperweg met een licht gewijzigd tracé bestaan.

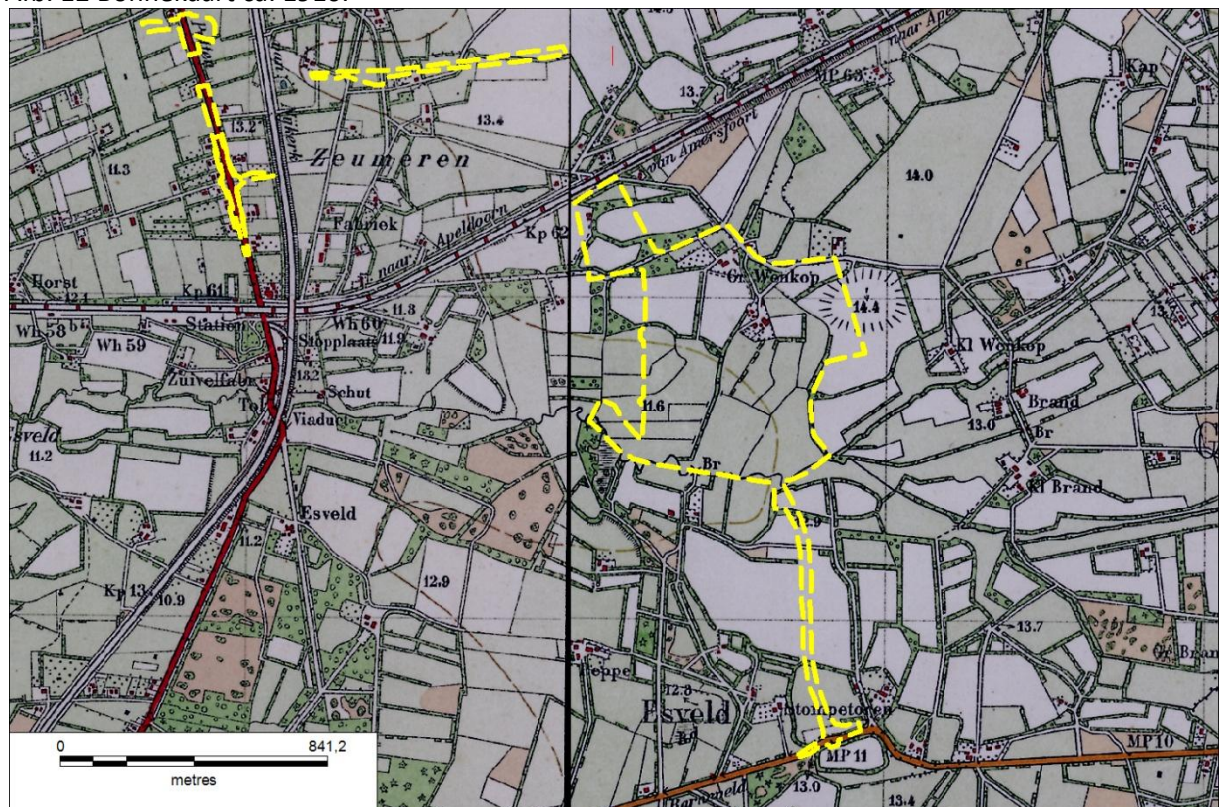
Daar waar archeologische resten aanwezig zijn en deze niet behouden kunnen worden, zal archeologisch onderzoek worden uitgevoerd. Alleen in het tracé van de zuidelijke ontsluitingsweg heeft nog geen archeologisch onderzoek plaats gevonden. Dit tracé doorsnijdt een dekzandrug waar in 2006 nederzettingsresten zijn waargenomen tijdens de aanleg van een riool. Hier is verder onderzoek noodzakelijk.

Afb. 11 Bonnekaart 1870.

Afb. 12 Bonnekaart ca. 1910.

Afb. 13. Bonnekaart ca. 1830.

Literatuur

- Blom, J.M. & J.A.G. van Rooij 2010: Harselaar, Baron van Nagellstraat/Stationsweg (gemeente Barneveld), Amersfoort (ADC rapport 2372).
- Brouwer, M.C. & M Veenstra 2003: Puin geruimd van Barneveld verleden. Rapportage veldwerk Barneveld Harselaar-Zuid, Vrije Universiteit Amsterdam
- Doesburg, J. van & B.J. Groenewoudt 2004: Wetenschappelijk kader archeologisch onderzoek Harselaar-Zuid en de Driehoek, gemeente Barneveld, Amersfoort (RAM 118)
- De Groot, R.W. 2006: Aanleg riolering Hoornweg en Bloemendaallaan, gemeente Barneveld: een archeologische begeleiding, Amsterdam (RAAP rapport 1548).
- Haarhuis, H.F.A. 2003: Programma van Eisen, Archeologische begeleiding/(nood)opgraving. Harselaar-Zuid ontgroning. Gemeente Barneveld, Amsterdam.
- Jonge, E. de & B.J. van den Enk 1990: De herengoederen op de Veluwe, Deel 1, De herengoederen in Barneveld en Ede, Barneveld.
- Kastelein, D. 2007: Plangebied Mercuriusweg te Barneveld, gemeente Barneveld; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend archeologisch onderzoek, Amsterdam (RAAP notitie 2531).
- Kroes, J.: 1985: De historische nederzettingsstructuur van Garderbroek, gemeente Barneveld, Utrecht (manuscript).
- Kroes, J. 1998: De middeleeuwse kamptingningen in de Gelderse Vallei, Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre 89, 24-49.
- Meij, A.M.V. 2005: Gemeente Barneveld, Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek, Amsterdam (RAAP rapport 1440 herziene eindversie).
- Mooren, J.R. e.a. 2006: Groesbeek, Hoflaan (BAAC rapport 05.034).
- Oude Rengerink, J.A.M. 2003: Plangebied Harselaar-Zuid, gemeente Barneveld; een inventariserend archeologisch onderzoek, Amsterdam (RAAP –rapport 922)
- Oude Rengerink, J.A.M. 2004a: Ontgroning Wencopperweg, Harselaar, gemeente Barneveld; een archeologische begeleiding van de ontgroning, Amsterdam (RAAP-rapport 1035)
- Oude Rengerink, J.A.M. 2004b: Plangebied Harselaar-Zuid, gemeente Barneveld; een inventariserend archeologisch onderzoek, fase 2: proefsleuven, Amsterdam (RAAP-rapport 1065).
- Oude Rengerink, J.A.M. 2005: Plangebied De Driehoek, gemeente Barneveld; een inventariserend archeologisch onderzoek, fase 2: proefsleuven, Amsterdam (RAAP rapport 1143).
- Reinders, P. 2011: Vooronderzoek Conventionele Explosieven Beheergebied Waterschap Vallei & Eem, gemeente Barneveld (BODCA BV project 10028).
- Schut, P.A.C. 2006: Berg en Dal-Watermeerwijk: Der spätmittelalterliche Wohnturm auf der Insel de Pol, in: M. Aufleger, J. Obladen-Kauder & S. Thörle (ed.) Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland. Der Niederrhein zwisches Xanten und Nijmegen, Stuttgart, 234-235
- Veldhuizen, A. van 2007: Wetenswaardigheden van buurten en hofsteden in de gemeente Barneveld, Barneveld.
- Willemse, N.W. 2003: Plangebied De Driehoek, gemeente Barneveld; een inventariserend archeologisch onderzoek., Amsterdam (RAAP-rapport 967).

Kaarten:

- Stiboka/RGD 1982: De geomorfologische kaart van Nederland, schaal 1:50.000 Blad 32 Amersfoort. Stichting voor Bodemkartering/Rijks Geologische Dienst, Wageningen/Haarlem

- Loo, H. van het 1997: De bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000. Toelichting bij het herziene kaartblad 32 Oost Amersfoort. Stichting voor Bodemkarteringen, Wageningen.
- Bonnekaarten 1870-1932
- Histland (Alterra & Bureau Overland) 2005, geïntegreerd in de CHW van de provincie Gelderland
- Kadastrale minuut 1832
- TMK 1850.